

České osvícenství

Už ve 2. polovině 17. století

se šlechta začíná obdivovat francouzské šlechtě, literatuře, výtvarnému umění, hudbě. Šlechtici studují v cizině a postupně se do šlechtických knihoven dostávají knihy jezuitů zakázané (viz J. Pekař: *Knihy o Kosti I – o knihovnách hrabat Kinských, Humprechta z Černína ad.*).

V 1. polovině 18. století

na jedné straně vrcholí jezuitská protireformace, na druhé straně sílí vliv západního osvícenství (2. vydání *Koniášova Klíče* z r. 1749 – 1. vyd. 1729) uvádí 77 titulů francouzských knih, které mají být zničeny).

Jan Adama z Questenberku (+ 1752), majitel jaroměřického panství – bohatá zámecká knihovna, středisko hudebního života, divadelní představení, česká opera.

Školství

Vedle jezuitů se školské výuce filozofie v rámci širšího vzdělávání u nás věnovali také piaristé, kteří k nám přišli v r. 1631 a z jejich škol prosluly zejména ústavy v Litomyšli, Mikulově, Strážnici, Kroměříži, Moravské Třebové aj. Mezi piaristy prosluli odborníci v matematice, v přírodních vědách (Antonín Dalham) a historiografii (Gelasius Dobner a numismatik Adaukt Voigt). V r. 1747 dekret Marie Terezie zkrátil studium filozofie ze 3 na 2 roky, přednášení fyziky se nesmělo opírat o Aristotela a bylo postaveno na experimentální základnu, byl přikázán pozitivní výklad přírodopisu bez objasňování látky citáty z bible, do čela teologické a filozofické fakulty byly postaveni státní hodnostáři jmenovaní dvorem. Bylo zrušeno výsadní právo jezuitů přednášet na univerzitě filozofii, v r. 1752 bylo povoleno přednášet i filozofii nearistotelskou a v r. 1763 byl po více než 100 letech jmenován profesorem filozofické fakulty nejezuita a laik Karel Jindřich Seibt (1735–1806, autor *Klugheitslehre*, 1799 – Chytrost, Prozíravost), který začal přednášet ne už latinsky, ale německy. Reforma z r. 1752 stanovila povinnost všech uchazečů o univerzitní studium absolvovat dvouleté studium filozofie, pro posluchače právnické fakulty přímo na univerzitě. Významnou osobostí při reformě pražské univerzity byl Josef Stepling (1716–1778, matematik, fyzik a astronom), který přinášel na univerzitu názory Newtonovy, Leibnizovy, Wolffovy, Eulerovy – viz *Miscellanea philosophica*, 1759. Pro výuku filozofie zpracovali podle Ch. Wolffa (1679–1754) nové učebnice jezuité Antonín Boll (1721–1792, *Institutiones Philosophicae*, 3 svazky 1756–1757, eklekticismus, dle Wolffa logika, ontologie, přírodní filozofie) a Kašpar Sagner (1721–1781, *Institutiones Philosophicae*, 1755–1758, dle Wolffa logika, ontologie, transcendentální kosmologie, psychologie empirická, psychologie racionální, přirozená teologie). V r. 1773 byl zrušen jezuitský řád a v r. 1784 byla provedena další zásadní reforma studia filozofie, které bylo sekularizováno, jako vyučovací jazyk byla stanovena němčina a studium bylo tříleté a jeho absolvování bylo podmínkou pro přijetí na všechny ostatní fakulty. V r. 1804 byla na filozofické fakultě zřízena povinná stolice náboženství, na kterou byl jmenován Bernard Bolzano.

Vědecké společnosti

1747 potvrdila Marie Terezie stanovy společnosti **Societas incognitorum** (Společnost neznámých), kterou v Olomouci založil svobodný pán Josef Petrasch – psali německy, vydávali časopis, který byl přehledem o výsledcích vědy

1773-74 založil Ignác Born (1741-91, mineralog, geolog, svobodný zednář) v Praze **Učenou společnost**, která vydávala *Pojednání soukromé společnosti v Čechách k podpoře*

matematiky, vlasteneckého dějepisu a přírodopisu a která se pak změnila v Českou společnost, ze které pak vznikla Královská česká společnost nauk.

V roce 1818 bylo v Praze založeno Vlastenecké museum v Čechách (dnešní Národní muzeum), které bylo vlastivědně zaměřeno a vydávalo Časopis Společnosti vlasteneckého muzea, dnes Časopis Národního muzea.

Významnou skupinu tvořili vědci kolem časopisu Krok, který založila Jungmannova skupina (bratři Preslové – Jan Svatopluk a Karel Bořivoj, Josef a Antonín Jungmann, Purkyně, Hanka) v roce 1821. Vycházel neperiodicky, do roku 1840 vyšlo 12 svazků. Byl encyklopedicky zaměřen a měl dokazovat, že český jazyk může být používán ve vědě.

V roce 1831 byla založena Matice česká.

Periodizace osvícenství v českých zemích:

1. Vliv jansenismu (hrabě František Antonín Špork, 1662–1738)
2. tereziánský eklekticismus (Petrasch, Kašpar Sagner)
3. josefínismus.

Filozofické tendence:

1. oficiální filozofie na univerzitě – církevně scholastické, osvícenský katolický eklekticismus
2. filozofické přesahy vědeckých myslitelů – Josef Dobrovský, Jiří Procházka, Bernard Bolzano
3. Obrozenecké úsilí o národní filozofii – Vincenc Zahradník, jungmannovská generace, Antonín Marek

Josef Dobrovský (1753-1829)

Milan Machovec: Josef Dobrovský, 1964

Josef Tvrđý: Vztah Dobrovského k filozofii, Brno 1930

D. není odborný filozof, nenapsal snad až na Přednášky o praktické stránce v křesťanském náboženství, přesto však mu v dějinách českého filozofického myšlení věnujeme pozornost. Není sporu o tom, že D. dílo význam pro filozofii má.

Řada autorů se snažila určit rozhodující filozofické vlivy na D.: A. Novák připomíná Descarta, Tvrđý německou filozofii (Leibniz), Fr. M. Bartoš německou protestantskou filozofii, Jar. Ludvíkovský epikureismus.

Prokazatelné jsou následující filozofické vlivy:

Descartes – kritičnost, ale D. kritický vztah k Descartovu pokusu o novou metafyziku, k přečeňování matematiky a geometrie.

Newton – D. přejímá Newtonovo heslo – Svědectví, osvědčená svědectví žádám, ne možnosti, důkazy, ne deklamace.

Leibniz – Wolff: jejich vliv na pražské univerzitě. Osvícenský protestantismus ovlivňoval u nás osvícenský katolicismus – smíření vědy a víry – Člověk může smýšlet vpravdě zbožně, tj. křesťansky – a přece může v historickém oboru zůstat přísným kritikem.

Kant – ocenění K. filozofie – smysl pro fakta a pořádající činnost rozumu, smysl pro praktickou filozofii.

Pokantovská filozofie – D. kritický vztah k Fichtovi a Schellingovi – nesouhlasí s oslabeným smyslem pro fakta, rozum tu není nástrojem kritiky, ale myticko-mystickou mohutností.

Herder – působí na D. i na ostatní osvícence a obrozence především svou filozofií dějin (sympatie ke Slovanům) a pojetím humanity.

Důležité je, že se Dobrovského zásluhou prosadily nové metodologické zásady vědeckého poznávání. Dobrovský požaduje svobodu rozumu, rozvoj přísné vědecké kritiky, která by bez ohledu na nejrůznější zájmy odhalovala nepravdu, zbavovala vědu předsudků.

Základním rysem vědecké práce D. je kritičnost, úcta k faktům. Nejvyšší instancí vědecké práce je rozum, opírající se o fakta, rozumové důkazy opřené o ověřená fakta. Takto například odhaloval falešnost údajného rukopisu sv. Marka, tak zpochybňoval pravost Rukopisů. Je proti autoritářství ve vědě, pro prosazení vědecké pravdy.

I když D. nepracuje ve vědě s pojmem Boha, je věřící – nesouhlasí sice se vším, co předkládá oficiální učení církve, obrací se proti náboženskému fanatismu, ale je deistou – věří v prozřetelnost, řád přírody, náboženství je mu nástrojem k dosažení mravnosti. Nečetl (pro apriorní nedůvěru) Voltaireovy nebo Rousseauovy spisy.

D. vztah k náboženství: Kritická víra, nevěří v usnesení církevních koncilů, ale v to, v čem sám shledává náboženské jádro. Josefinský typ – snaha reformovat katolicismus z pozic pravého křesťanství, odmítání bigotní víry, krajní snášenlivost k protestantským církvím. Podílel se na kritické práci, na potírání ceremoniální zbožnosti, kritika konzervatismu papeže a hierarchie, boj proti nepomucenské legendě, za rehabilitaci Jana Husa, navázání na Husův náboženský program, na čistou a hlubokou zbožnost.

Dalším významným rysem D. práce je úsilí o popularizaci vědy.

Dobrovský je velkým vlastencem, ale obrozenecké úsilí zpočátku sledoval se skepsí. Přitom však položil základy k mluvnici spisovného českého jazyka.

Jungmannova generace byla také kritická, racionalistická, ale pracuje v jiných souvislostech než Dobrovský a je naplněna optimistickým preromantismem. Chce pěstovat vědu českou obsahem i formou, chce položit základy české literatury, zdůrazňuje jazykové pojetí národa. Kritizuje Dobrovského, že svá díla nepsal česky, s nelibostí nese jeho kritický odstup od Rukopisů.

Jiří Procházka (1749-1820)

Jiří Černý: Jiří Procházka a dialektika v německé přírodní filozofii, 1960

P. se narodil v Blížkovicích na Moravě, studoval ve Znojmě a v Olomouci, pak medicínu ve Vídni, v letech 1778-1791 působil v Praze jako prof. anatomie, fyziologie a očního lékařství, pak odešel znovu do Vídně, kde byl profesorem na univerzitě.

Na pražské univerzitě byly příznivé podmínky pro uspokojení zájmu o přírodní vědy. Už Josef Stepling přednášel o Newtonovi a Leibnizovi, jeho žák Josef Tesánek inicioval v Praze latinské vydání Newtonových Matematických principů přírodní filozofie, v r. 1776 bylo na fil. Fakultě zřízeno místo profesora přírodních věd, lékař Jan Boháč zkoumal použití elektřiny v lékařství, působil zde matematik Vydra.

V evropské filozofii té doby se setkáváme s proudem tzv. Naturphilosophie.

Naturphilosophie vznikla v Německu proti osvícenskému mechanistickému výkladu přírody. Proti mechanicismu je použita myšlenka vývoje a dialektika. Naturfilozofie se rozvíjí v době, kdy se přírodní vědy snaží zbavit spekulativismu, kdy věda stála před problémem vyvrátit mechanistický výklad přírody, který chápe přírodu jako pohybující se, nikoli vyvíjející, a chce postihnout dynamiku přírodních jevů, kvalitativní změny, rozpory. V naturfilozofii je obdobná snaha, její hledání však v sobě stále obsahuje spekulaci.

2 tendence: 1. Usiluje o využití dialektiky v přírodovědném poznání, o nahrazení staré logiky logikou, která by odpovídala dynamické podstatě věcí samých (Goethe, oken, Steffens, mladý Schelling). 2. Konstatuje nedostatečnost nejen mechanistických, ale vůbec racionalistických výkladů přírodních procesů, snaží se dokázat, že příroda je racionálně nepostižitelná, nepochopitelná, obrat k mystice (F. X. Baader, starý Schelling, u nás Jiří Buquoy – 1781-1851).

Úvaha o funkcích nervové soustavy (1784) – vliv Newtona, pokus o fyziologické řešení vztahu duše a těla, vytváří učení o reflexních pohybech, studuje závislost nervové činnosti na hmotném podnětu (nervová síla = funkce nervové soustavy). Vypracoval teorii elementárního nervového děje, která odpovídá moderní teorii o nervovém vzruchu. Přestože se mnoho duševních procesů snaží vysvětlit podle zvláštních zákonů organických bytostí, stále přetrvává myšlenka, že organismus je rovněž mechanismus, jehož hlavní funkcí je zachování živé bytosti. *Základy fyziologie člověka (1797)* – snaha o celkovou koncepci fyzického života člověka a jeho vztahu k přírodě. Duše, kterou dříve charakterizoval jako rozumnou, je pro něho nyní označení pro účinek vnějších podráždění a pro samotné vnitřní podráždění. V

podstatě všech sil, které působí v přírodě, je elektrické napětí. *Pokus o empirické znázornění přírodního zákona polarity* (1815) – zdroj všeobecného pohybu = polaritní rozpory, kterými je naplněn celý svět.

Právě Procházka je příkladem přechodu od osvícenství (od mechanického materialismu) v romantickou naturfilozofii.

Bernard Bolzano (5. 10. 1781-1848)

Jaromír Loužil: Bernard Bolzano, 1978

K. Berka: Bernard Bolzano, Praha 1981

Marie Bayerová: Bernard Bolzano. Evropský rozměr jeho filozofického myšlení, Praha 1994

B. Bolzano: Výbor z filozofických spisů (přel. J. Loužil), Praha 1981

B. Bolzano: Vědosloví (výbor, přel. M. Bayerová, J. Loužil), Praha 1981

Bolzano je součástí osvícensko-náboženských snah, vše je u něho podřízeno myšlence „všeobecného blaha“. Bolzano je znám jako velký matematik a geniální logik, ale sám říká, že na matematice ho zajímá to, co má společného s filozofií. Matematika i filozofie mají být ve službách lidstva, lidské společnosti. Přitom Bolzano začal být jako vynikající matematik a logik vnímán až později, protože za svého života byla považována za nejvýznamnější etická a sociálně kritická díla.

Bolzano sám nebyl Čech, jeho otec pocházel z Itálie, ale v Praze zdomácněl a snažil se být Čechům prospěšný (například založil nový sirotčinec) a maminka byla velmi zbožná Němka, ale strávil celý život v Čechách a ovlivnil řadu našich národních myslitelů – Čelakovského, Dobrovského, Palackého, Havlíčka. Bolzano sám se považoval za Němce, ale za svou vlast pokládal Čechy. Bolzanovi bylo cizí romantické pojetí jazyka jako výrazu národního ducha. Je libovolné, jak jsou věci označovány, rozdíl jazyků je nepodstatný. Lásky k národu se nemá zvrhnout v potlačování jiného národa. V protikladu k romantickému nacionalismu je i jeho naděje na univerzální jazyk. Srv. Jan Patočka: Dilema v našem národním programu – Jungmann a Bolzano. In: týž: O smysl dneška. K tomu pak další literatura – P. Pithart: Dějiny a politika nebo Podiven: Češi v dějinách nové doby – shrnuje Vlastimil Hála: K Patočkově interpretaci Bolzana, FČ 1997, č. 5. Bolzano studoval na piaristickém gymnáziu, r. 1796 vstoupil na filozofickou fakultu, tři roky tam studoval matematiku, fyziku a filozofii. Byl vychován v duchu josefinismu a rozhodl se věnovat osvětování širokých lidových vrstev, zejména výchově příštích vychovatelů, učitelů, veřejných činitelů.

Bolzano se tak stal součástí tzv. osvícenského katolicismu, proudu, který se snaží povznést společnost pomocí církve. Církev se měla znovu starat jedině o to, aby bylo na zemi uskutečňováno a šířeno pravé křesťanství. Pozornost byla věnována otázkám etickým, sociálním, odmítána byla náboženská předpojatost a přežitky. Šlo o další pokus o vnitřní

reformu církve, který měl vrátit církev původnímu poslání, který měl přinést společenské Bolzano v tomto duchu hodlá všem vystupovat v době, kdy i proti josefinismu začíná vystupovat v Rakousku silná reakce i na základě zkušeností s Francouzskou revolucí.

změny prostřednictvím osvěty, vzdělanosti, rozumu a výchovy. Kněžské povolání se Bolzanovi jevilo jako ideální povolání pro toho, kdo chce zasvětit svůj život práci pro obecné blaho. Bolzano byl hluboce věřící člověk, ale brzy si uvědomil, že historické křesťanství není nadpřirozeným božím zjevením, nýbrž výsledkem dějinného vývoje církve. Východisko z toho našel: Snaží se zdůvodnit, že náboženská víra je oprávněná potud, pokud je pro nás mravně prospěšná. V náboženství nejde o to, jaká je skutečnost, ale o to, z jaké představy skutečnosti pro nás plyne největší užitek. Pomocí tohoto mravního „pragmatismu“ se mu postupně podařilo dokázat, že katolické náboženství je náboženstvím nejdokonalejším. Obhajoba náboženství na základě nejvyššího mravního zákona umožnila Bolzanovi kritiku církevních postojů, které byly podle jeho názoru v rozporu s tímto principem.

V roce 1805 byl B. jmenován profesorem náboženství na pražské univerzitě a jeho povinností bylo vést pro filozofy povinné nedělní a sváteční přednášky, které měly bránit vlivu osvícenských názorů. Tato stolice nebyla rozhodně zřízena proto, aby byla kritizována církev. Již po několika měsících přišel B. dekret, který ho vyzýval, aby místo opustil a předal jinému. Bolzano přednesl přes 600 exhort (čtyři svazky Řeči vzdělávací k akademické mládeži), ve kterých proslul jako sociální reformátor, ale současně si vysloužil nepřízeň státních orgánů..

V roce 1819 však musel Bolzano místo opustit: Náboženství se mělo na rakouských univerzitách přednášet podle oficiální učebnice Jakoba Frinta, dvorního faráře a císařova zpovědníka. Osobní lékař císařův O. J. Stift vypracoval na Bolzana posudek:

„B. je třeba podle mého uctivého mínění posuzovati po dvojí stránce, totiž jako kněze, kazatele a učitele náboženství a pak jako státního občana. V prvním ohledu bylo jeho absolutní povinností, aby přizpůsobil své učení a své přednášky věroučnému pojmu křesťanskokatolické církve. Nejenže to neučinil, nýbrž je rozhodnut to neučinit ani v budoucnosti. Tím se projevil jako zcela nevhodný pro místo, jež až dosud zastával. Je třeba, aby byl proto ihned zbaven svého učitelského místa, a poněvadž ho rovněž nelze použít v duchovní správě, aby byl dán k potrestání svému ordinariovi, kterému pak přísluší, aby určil, zda, kdy a jak bude někdy Bolzano použit. Jako státní občan nejenže měl B. zásady ohrožující klid státu, ale dokonce je veřejně pronášel, a to na posvěceném místě. Toto chování zaslouží přísného trestu a činí jej nezpůsobilým k jakémukoliv státnímu úřadu, zvláště však k jakémukoliv úřadu učitelskému.“

Zásahy se dotkly nejen Bolzana, ale také jeho žáků, například Michaela Fesla – Bolzanův žák, který působil v Litoměřicích.

Bolzano byl pod policejním dozorem, po nuceném opuštění učitelského místa žil do roku 1842 na velkostatku manželů Hoffmannových v Těchobuzi na Tábořsku. V r. 1842 se vrátil do Prahy, žil pod církevním dozorem, svobodnější život začal opět až v roce 1848, kdy B. umírá.

Filozofie má podle B. dvojí úkol:

1. podat zdůvodněný výklad skutečnosti, objevovat pravdu
2. přispět k myšlenkovému a mravnímu pokroku lidstva (Filozofujeme, kdykoli přemýšlíme o objektivní souvislosti mezi pravdami o sobě nebo také mezi věcmi, které nám poskytuje skutečnost; provozujeme filozofii, kdykoli přemýšlíme o takových předmětech, jejichž pozorováním se můžeme nadít zmoudření a polepšení; a zasluhujeme konečně jména filosofa v nejušlechtlejším smyslu, když nás ony názory, k nimž nás přivedla filozofie, vskutku učiní moudrými a dobrými. – Was ist Philosophie.)

Filozofii dělí na: logiku, metafyziku, etiku.

Metafyzika je věčná, pokud vyrůstá z důkladně propracovaného logického základu a pokud vede k praktickým důsledkům.

Pravdy (věty, představy) o sobě – snaha odlišit se od všeho subjektivismu – soustřeďuje se na pravdu, jak je „o sobě“, dřív, než ji poznáváme. Logika se má snažit oprostít od vztahu S – O, má abstrahovat od psychologických a tradičních noetických problémů. Jde o nadosobní obsah objektivních pravd (proti Kantovi). Zákony myšlení nejsou nástroji našeho rozumu, kterými jimi zvládá chaotickou skutečnost, ale jsou vlastní objektivnímu řádu pravdy. B. se tu obrací k představitelům předkritické filozofie – Leibniz – vérité – pravdivé věty, které platí, ať si je kdo myslí, nebo ne. Významným určením pravd o sobě je, že nemají skutečnou jsoucnost, tj. nejsou něčím takovým, co by trvalo na nějakém místě nebo v nějakém jiném způsobu jako něco skutečného. Existují ovšem poznané nebo myšlené, totiž v mysli toho, kdo poznává. Avšak mimo tuto mysl samostatnou existenci nemají. Skutečnost pravdy o sobě není skutečností jsoucná v běžném slova smyslu, nýbrž skutečností platnosti, závaznosti. (B. tu předešel marburské novokantovce s jejich pojetím rozumu jako souboru objektivních platností a logických obsahů, a Husserla, který na B. navázal ve svém protipsychologickém soustředění k „ideálnímu bytí významů“, k logickým obsahům, nezávislým na konkrétním poznávacím procesu.)

Bolzanovo úsilí dát lidskému poznání pevnou oporu ho vedlo k vymezení toho, co je věda. Věda je soubor pravd určitého druhu, určitým způsobem uspořádaných a zachycených. Pokládá za nutné věnovat se vědě o vědě – tu právě nazývá logikou.

Své názory vyložil v díle Vědosloví /Wissenschaftlehre), jež vyšlo anonymně v roce 1837 v Sulzbachu.

Metafyzické pozadí Vědosloví – Leibnizova metafyzika a jeho učení o monádách (substancích).

Bolzano vychází z předpokladu, že pravda je vzhledem k našemu poznání preexistenční, proto je odhalitelná, myslitelná a sama o sobě platná.

Věty a představy o sobě odlišuje od psychických fenoménů. Existují nezávisle na vědomí a je jedno, zda jsou někým myšleny, vysloveny, nebo ne. Od těchto představ odlišuje B. jazykový výraz. Věty a představy o sobě mohou být myšleny nebo vyjádřeny, nezávisle na tom existují jako podstaty o sobě. Toto učení o ideálních podstatách je namířeno proti empirismu a subjektivismu v logice. „Větou o sobě rozumím jakoukoli výpověď, že něco je nebo není, lhostejno, zda je tato výpověď pravdivá nebo nepravdivá, zda ji někdo vyjádřil nebo nevyjádřil slovy, ba dokonce i zda ji jen myslil nebo nemyslel v duchu.“

Jaký je smysl těchto slov?

Proč vytváří logika zákony, které platí nejen pro myšlené pravdy, ale pro pravdy vůbec? Protože nejen myšlené věty, nýbrž i věty o sobě, nezávisle na tom, zda si je někdo myslí, jsou předmětem, kterého se týká platnost logického pravidla. Je to odmítnutí subjektivismu, včetně Kantova transcendentálního subjektivismu. Věda (filozofie) má tím dostat přísně objektivistický charakter. Na to navázal Husserl se svým úsilím o vymýcení psychologismu z logiky. Rozlišení představy o sobě, předmětu a jazykového výrazu předjímá Fregeho rozlišení jazykového výrazu, smyslu a významu. Rozlišení vět, představ a pravd o sobě od slov, které je označují, a od subjektivních aktů, kterými jsou myšleny, klade základy jazykové analýzy v současné sémantice.

B. je jedním z nejvýznamnějších matematiků 1. poloviny 19. století – práce Paradoxy nekonečna, Učení o funkcích, Teorie čísel – byly objeveny až po jeho smrti. Je pokládán za předchůdce matematické logiky, definoval jako první pojem výrokové funkce, zavedl pojem implikace (odvoditelnost). Velmi významné jsou B. práce z teorie množin nebo axiomatizace geometrie.

Bolzano se (ve své sociálně utopické práci O nejlepším státě) domníval, že spravedlivý lidský řád bude uskutečněn cestou reforem, které budou provádět lidé, kteří si uvědomí jejich potřebu a význam pro všeobecné blaho.

